

Andraž Jež

Filozofska fakulteta, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.112-121

Katera stoletnica? Vojna, mir in slovenska književnost leta 1918

Besedilo prinaša vnovičen pogled na vrsto prepletenih in vzajemno učinkujočih zgodovinskih dogodkov izpred stoletja, ki so med drugim odločilno vplivali na transformacije v slovenskem literarnem pisanju. Za ilustracijo obdobja se besedilo izdatneje naslanja na odlomke iz esejev Ivana Cankarja. Njegova življenjska pot namreč kronološko sovпада z zgodovinskim obdobjem od zametkov gospodarskega in političnega zaostrovanja, ki je vodilo k prvi svetovni vojni, do konca vélike morije pred natanko sto leti. Prav procesi, ki so pripeljali h koncu vojne, so Cankarjevo pred- in medvojno edinstveno angažirano kritično držo potrdili in omogočili, da se je v letih neposredno po Cankarjevi smrti razmahnila pri novih generacijah, v novih družbenih razmerah in literarnih kontekstih.

prva svetovna vojna, imperializem, monopolni kapitalizem, oktobrska revolucija, slovenska književnost, Ivan Cankar

The paper offers a new look at a number of connected historical events from a century ago, which among other things had a decisive influence on the transformation of literary writing in Slovene. In illustrating this period, the paper leans heavily on extracts from essays by Ivan Cankar. His life coincides with the historical period beginning with the first signs of the economic and political conflicts that led to the First World War, to the end of that war exactly a hundred years ago. Cankar's unique pre-war and wartime engaged critical stance confirmed the processes that led to the end of the war and helped facilitate, in the years immediately following his death, the flourishing of a similar stance among new generations, in new social conditions and literary contexts.

First World War, imperialism, monopoly capitalism, October Revolution, Slovene literature, Ivan Cankar

Ne v areni literature, v areni življenja sem stal!

Ivan Cankar, *Krpanova kobila* (1907)

V teh letih Slovenija različno intenzivno obeležuje kar nekaj stoletnic, ki so med seboj vsaj posredno povezane; če nič drugega, že zaradi svoje skorajšnje sočasnosti. Leta 1914 je izbruhnila imperialistična vojna dotlej neslutelih razsežnosti. Novembra 1917 je Vladimir Iljič Lenin prevzel oblast v Rusiji. Naslednje leto, novembra 1918, je bilo vojne konec. Le mesec zatem je umrl Ivan Cankar, leta 1919 pa je bila v Ljubljani ustanovljena Univerza Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹ Za pričujoči prispevek je temeljno, da so se v obdobju pred stotimi leti stare slovenske politične in z njimi literarne dileme povsem umaknile novim.

Naj začnem z literarnimi transformacijami in jih nato povežem s političnimi. Slovensko književnost so pred stotimi leti obogatile nove smeri, med katerimi so se nekatere v širšem evropskem prostoru pojavile že pred vojno; za to zadostuje primer ekspresionizma v vseh njegovih oblikah pa tudi zgodovinskih avantgard. Nekoliko pozneje se je uveljavil tudi nov tip realizma, ki se je v slovenskem prostoru lažje skliceval na kritični Cankarjev opus kot na liberalno (romantično)realistično

¹ Ustanovitev univerze bom v omenjenem članku odpravil najhitreje: bila je posledica razpada Avstro-Ogrske in nastanka večnacionalne monarhije Jugoslavije, kar sta spremembi, ki ju je prinesel razplet velike vojne.

tradicijo poznega 19. stoletja. (Konec koncev pa so k pospešeni literarni dejavnosti prispevala tudi vojna leta, kot je že sočasno ugotavljal Cankar in kot kažeta izčrpana pesniška zbornika Janeza Povšeta in Marjete Žebovec.)

Imperij in monopol: svetovna vojna in vzroki zanjo

Da pa pri mišljenju tedanjega časa ne bi ostali pri površni sinhroniji, se je treba spomniti, da je bolj kot njihova skorajšnja sočasnost pomembno njihovo sosledje. Tekmovanje med evropskimi imperialističnimi velesilami se ni začelo s streljanjem v Sarajevu junija 1914, temveč je takrat le dokončno eskaliralo. Naj za začetek spomnim, da je kljub doslednemu javnemu zagovarjanju miru pri glavnini evropskih vlad (Hobsbawm 2012: 370–371) Avstro-Ogrska Bosno in Hercegovino anektirala oktobra 1908, okupirala pa že trideset let prej; zaradi prerazporejanja sil, ki je v zadnji tretjini 19. stoletja očitno načelo predhodno relativno stabilnost razmerij, je bila takoj za okupacijo, leta 1879, podpisana dvoezveza med prihodnjima zaveznicama v svetovni vojni, Nemčijo in Avstro-Ogrsko, cesarstvom, ki ga je Ivan Cankar v govoru Slovenci in Jugoslovani leta 1913 imenoval za »ekspONENT nemškega imperializma«² (Cankar 1976: 232). Konec koncev je tudi t. i. trojna antanta med Veliko Britanijo, Rusijo in Francijo nastala že leta 1907. Da pa bi razumeli, zakaj je bilo stabilno razmerje evropskih sil v zadnji tretjini 19. stoletja tako načeto, da so se velesile prvič v mirnodobni zgodovini razcepile v nasprotujoča si bloka, je treba v razpravo seveda pritegniti tudi nič manj pomembne ekonomske dejavnike. Ne nazadnje je ob številnih stranskih vzrokih šele njihovo stopnjevanje v novem stoletju trenje med blokoma velesil prevesilo v vojno (Hobsbawm 2012: 381).

Skoki vsesplošno ekonomsko liberalizacijo Evrope od 50. let 19. stoletja (v Avstriji od Bachovega absolutizma) se je kapital tudi v absolutnih monarhijah vse bolj transnacionaliziral. Tako so desetletja intenzivnejše industrializacije večjih srednjeevropskih mest v svetovnem merilu že sovpadla z vzponom korporacij ter prevlado finančnega kapitala nad industrijskim in bančnim v svetovnih kapitalističnih centrih. Finančni kapital je v svoji ekspanziji prek državnih meja države kapitalističnega centra vse bolj prepletel z državami (pol)periferije v rastoče odvisnostno razmerje in stopnjeval sistemsko neenakost med njimi. Kot piše Eric Hobsbawm, na katerega dognanja se deloma opiram pri temle pregledu, intenzivnejša koncentracija kapitala posameznih korporacij ni računala na kakršnokoli regulacijo onkraj »omejitve njihovih zmožnosti širjenja«, kar je postalo posebno nevarno s »tihu enačbo brezmejne ekonomske rasti in politične moči, ki se je nezavedno uveljavila« v devetdesetih letih: prav to pa je omajalo ravnotežje dotedanjih političnih razmerij v Evropi (Hobsbawm 2012: 388).

Še pred koncem 19. stoletja si je finančni kapital podvrigel državne oblasti; velesile pa so tako – kot tolikokrat pozneje – postale agenture velekapitala. Vlade, ki niso odgovorne svojim državljanom, temveč kapitalu (zlasti v pogojih, ko je edino merilo družbenega razvoja profit, tj. v kapitalističnih), pa nimajo pretiranih težav, ko je treba svoje državljanke (na katere se sicer tako rade in po vsej verjetnosti dejansko brez slabih namenov sklicujejo) spraviti ob vse in jih v zadnji instanci (iz)vreči na bojišča.

2 Med istim govorom je Cankar dostavil: »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku.« Z zavzemanjem za federativno jugoslovansko republiko (»Mi, kar nas je, mi vsi smo te misli, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko.«) si je nakopal zapor, socialističnemu društvu Vzajemnost, ki je govor organiziralo, pa razpust (Schwartz 1936: 2).

Prvo svetovno vojno je – tako kot še mnoge prihodnje vojne, vključno z dandanašnjimi – skratka sprožil razvoj nove, monopolne faze kapitalizma. Relativna konjunktura za rastoč, a še vedno manjši del prebivalstva imperialističnih velesil se je napajala v izsesavanju vse bolj pavperiziranega proletariata ter preostalega sveta. In če se letos spominjamo Ivana Cankarja, naj očrtam, kako se je »zmagoviti« razvoj monopolnega kapitalizma poznal v samih začetkih njegovega življenjepisa.

Osupljivi revščini, v kakršno se je Cankar rodil, sta v grobem botrovali dve gospodarski krizi v začetku sedemdesetih let 19. stoletja. Agrarna kriza (ki sta jo liberalni in klerikalni tisk povsem obšla) je sprožila množično obubožanje in izseljevanje kmetov. Tej se je tudi na Vrhniki, ki je dotlej slonela na obrtništvu, pridružila kriza obrti, povezanih s cestnim prometom, potem ko so zgradili železniški tir Brno–Trst. Preostali kmetje so oderuhom za potrebe železnice prodajali svoje gozdne površine, kar je v naslednjih letih prispevalo k trgovski in lesnoindustrijski akumulaciji v rokah tanke plasti kapitalistov. Vrhniko je dodatno udarila kriza krojaštva, ker se je na trgu pojavilo konfekcijsko blago. V letih 1870–1890 je polovica od 250 malih obrtnikov propadla in odpovedala obrt. Po rubežih je Cankarjeva družina ostala brez hiše. Povsem potrti oče, ki so ga prej poznali kot izredno vestnega obrtnika, je odšel s trebuhom za kruhom, materi pa je preostalo sedem otrok (Petre 1977: 284, 1947: 73–98).

Ob usodnih vidovdanskih streljih, ko je imel Cankar 38 let, sta bila torej oba vojna tabora v grobem že izoblikovana, ljudstva večjega dela sveta pa sestradana, obubožana in podvržena dejavnemu hujskaštvu. Napadalnim monarhičnim centralnim silam so se – kakor vse pogosteje lahko spet beremo – zoperstavile liberalne države antante v povezavi z Rusijo. Pa je bila antanta, ki je reagirala na agresijo centralnih sil in ki so se ji leta 1917 pridružile ZDA, res zaščitnica svetovnega miru? In širše, je treba liberalizem res ločiti od imperialističnih agresij? Že prav bežen pogled na zibelke »liberalne demokracije« (ki je *contradictio in terminis*) pokaže, da gre za *natanko* tiste države, ki so v zadnjih dveh stoletjih kolonialno obvladovale ves svet in so velesile postale prek trgovine s sužnji (Losurdo 2014). Ko torej presojava njihov parlamentarizem, ne moremo mimo očitnega paradoksa: da ga je permanentno omogočal kolonialni odvod, tj. področja, kamor so rastoče zmagovalke kapitalističnega tekmovanja lahko – dobessedno – izvažale svoja najočitnejša razredna trenja.³

Slednje je postalo posebno pomembno prav v času monopolnega kapitalizma, saj je bilo nezadovoljnih posameznikov, družin in celih skupnosti tudi v Evropi proti koncu 19. stoletja vse več. Kapitalistične države okrog leta 1900 so se z njimi spopadale različno, v bloka pa so se povezovale predvsem države s podobnim statusom kolonialnega zatiranja: v grobem so trojno zvezo sestavljale monarhične države z malo čezmorskimi kolonijami⁴ (Nemčija, Avstro-Ogrska, do vojne

3 Ta področja so bila seveda gromozanska; ob tem ne gre pozabiti, da sta bili konec tridesetih let v Afriki le dve nekolonizirani državi, tj. le dve državi, ki ju ni izsesavala kaka država (v glavnem) parlamentarnega kapitalizma: Egipt in Liberija. Velikanski Kongo, denimo, je bil še po letu 1900 privatna kolonija belgijskega monarha Leopolda II., brez dvoma najbolj krvavega afriškega državnika v zgodovini; ocenjujejo, da je bil v nekaj desetletjih odgovoren za smrt milijonov prebivalcev Konga, znan pa je bil tudi po sekanju okončin.

4 Prav v tistih državah, ki razrednih trenj niso mogla izvažati v kolonije, se je za dušenje razrednega boja ob nadaljnjem zaostrovanju kapitalističnega tekmovanja med velesilami pojavil fašizem.

Italija), države antante pa so imele kolonialni monopol⁵ (razen kajpak carske Rusije, ki je bila v obeh pomenih najšibkejši člen antante, zato ni čudno, da jo je vojna najprej odnesla). Skratka, na eni strani »centralne sile«, na drugi strani sile svetovnega kapitalističnega centra.

Domnevno civilizirano držo zahodnih velesil lahko ponazorimo kar s Cankarjevim manj znanim besedilom *Blage duše*. To govori o brezpredmetnosti londonskega »mirovnega kongresa«, ki ga Cankar zapiše v narekovajih. Besedilo iz leta 1908 precej nazorno ilustrira, kam bo domnevni pacifizem angleških imperialistov krenil v nekaj letih – anticipira pa tudi socialno osvoboditev, ki bi družbo edinole rešila kapitalističnega militarizma:

Kakor leto za letom brez nehanja, tako se je zbralo tudi letos veliko število dobrih in blagih ljudi, da bi na prijetnem kraju, ob prijetnem času in v prijetni družbi tarnali o zlobi tega sveta, posebno pa še o protičlovečanstvu militarizma. Letos so se zbrali v Londonu. Tam kosijo, večerjajo in tarnajo. [...] Minister pa je nazadnje le minister. Zborujoči literatje, sentimentalni politiki itd. (tudi žensk je veliko vmes) pozabijo celo na svoje mehkooblastno prepričanje, če jih minister postrani pogleda. In tako so letos v Londonu kar nakratko sklenili, da je oboroževanje potrebno – zaradi ljubega miru, namreč angleški premier Asquith je tako rekel; torej bo že res, so si mislile blage duše in so sklenile v božjem imenu, kakor je bilo treba. Ter so večerjali dalje in so bili še nadalje navdušeni za mir, slogo in človečanstvo.

Stvar bi bila nadvse smešna in velikega veselja vredna, če bi tako grobo ne odkrivala vse gnilobe in nespameti naše kapitalistiške družbe. Kakor rečeno: resnica je, da so tisti kongresovci zelo blage duše. Globlja in večja resnica pa je, da se v svoji blagosti in nevednosti igrajo s stvarjo, ki ni njih stvar, temveč stvar vstajajočega novega človeštva. Kdor bere protokole teh čudnih kongresov, ne bo našel niti besede, ki razodeva pravo razumevanje vzrokov militarizma. Ni čudno: udeležniki teh kongresov so člani in pristaši obstoječe družbe, so vsi brez izjeme ljudje, ki so s temelji te družbe popolnoma zadovoljni in ki bi čisto gotovo ne banketirali več, če bi vedeli, da se gre za celo stavbo in ne samo za stolp.

Ne zdi se nam potrebno, da bi želeli uspeha tem blagim dušam. Najbrž bi njim tudi ne bilo prav, če bi jim ga želeli. Kajti v tistem momentu, ko bo izpolnjena želja teh dobrih in pobožnih Steadov, Suttnerjev itd. – v tistem momentu ti Steadi, Suttnerji itd. ne bodo več antimilitaristi! Šele, kadar se zgrudi ta protičlovečanska kapitalistična družba, se zgrudi ž njo tudi protičlovečanski militarizem!⁶ (Cankar 1976: 75–76)

V prvi svetovni vojni torej vsekakor ne moremo govoriti o dveh taborih, od katerih bi eden drugega prinesel baklo razsvetljenja in pacifizma. Toliko manj zato, ker je bila tudi vojna politika obeh taborov nadvse podobna. Nobena stran vojne ni nameravala predati, saj so bile investicije (s tem pa potencialni dobički in izgube) v igri velekapitala prevelike. »Vojna, ki bo končala vse vojne,« kakor so jo tedaj imenovali militantni propagandisti, se sama torej kar ni kanila končati in se morda tudi ne bi, če dogodki leta 1917, na katere ni nihče računal, velesilam ne bi popolnoma prekrizali načrtov.

⁵ Še več od tega: trojna antanta se je razvila iz angleško-francoske kolonialno motivirane »srčne zveze« iz leta 1904, s katero so se Angleži in Francozi pogodili glede svojih kolonialnih apetitov v Egiptu in Maroku – ki pa je pospešeno zanimal tudi nemške imperialiste (Hobsbawm 2012: 388, 391).

⁶ Zdi se, da je Cankar tovrstne imperialistične kongrese za mir presojal precej podobno kot 80 let pozneje Hobsbawm (2012: 371): »V devetdesetih letih 19. stoletja je bila zaskrbljenost glede vojne dovolj velika, da je ustvarila svetovne (vsesplošne) kongrese [...] Nobelove nagrade (1897) in prvo od haaških mirovnih konferenc (1899), [...] prvo od mnogih srečanj, med katerimi so vlade razglasile svojo neomajno[,] a teoretično zavezanost idealu miru.«

Revolucija: konec svetovne vojne in razcvet slovenske literature

Ruski imperij je kljub nekaj začetnim uspehom na bojišču sredi vojne, ko ga je vse bolj držala v šahu Nemčija, popustil pod težo nezadovoljstva državljanov. Marca 1917 so protesti v Petrogradu odnesli carja Nikolaja II. Začasna meščanska vlada Aleksandra Kerenskega je hotela v imenu kapitala vojno nadaljevati, nemiri v Rusiji pa so se zato stopnjevali. Aprila se je vrnil pod carjem pregnani vodja boljševikov Lenin ter zahteval brezpogojni konec vojne in zemljiško reformo. Sledila je oktobrska revolucija, v kateri je Lenin z množično podporo ruskega ljudstva prevzel oblast in ki je Rusijo izvzela iz vojne, v več ozirih pa odločilno prispevala k njenemu koncu. Velesile so se ustrašile nove države, ki kot prva v novejši zgodovini ni hotela biti še ena agentura velekapitala: boji so se izmenjevali z mirovnimi pogajanjmi, naporu velesil pa so se v enem letu preusmerili v enega samega, resda velikanskega sovražnika: Zvezo sovjetskih socialističnih republik.

Zdaj se velja vrniti k literarnim in političnim transformacijam v slovenskem kulturnem prostoru, o katerih sem govoril že na začetku. Ugotoviti je treba, da so dogodki pred stotimi leti krepko premešali karte ne le v slovenski literaturi, temveč prvenstveno v politiki. Predhodna delitev med dvema meščanskima opcijama, klerikalno in liberalno, ki jo je načel že pojav socialdemokracije, se je leta 1918 dokončno umaknila veliko temeljitejši delitvi med strankama kapitalističnega meščanstva in novimi socialističnimi alternativami. Na volitvah leta 1920 so bile stranke skoraj izenačene (27 odstotkov : 25 odstotkov : 22 odstotkov glasov), nova politična senzibilnost pa se je sčasoma pokazala tudi v cepljenju meščanskih taborov: tako sta kriza in razcep najprej zaznamovala liberalni *Ljubljanski zvon* (1932), nato pa še katoliški *Dom in svet* (1937) (Pogačnik, Zdravec 1973: 401–402).

Po postoktobrski socialistični intervenciji so se nekoč nespravljivi liberalci in klerikalci izkazali za precej primerljivi (konservativni) opciji, kar najslikoviteje kaže primer ljubljanskega župana in velikega slovenskega pisatelja Ivana Tavčarja. Radikalni liberalec, ki je nekoč z užitkom smešil slovenske katolike, je po vojni večkrat besnel čez revolucijo in socialistično mladino, ki »se je rodila v posedujočem razredu«, zato naj bi se ne smela ogrevati »za komunistične ideale«. Ni torej čudno, da se je v strahu, da »se razlasti posedujoči razred«, Tavčar še bolj odkrito kot poprej zavzel za razredno izkoriščanje in proglasil egoizem za temeljni motor napredka (Zdravec 1968: 17–18). Morda je treba v tem duhu brati tudi njegovo idealizacijo gruntarstva (v nesporni klasiki *Cvetje v jeseni*), ki ga je nasprotno pod kritičen drobnogled že leta 1894 vzel Janko Kersnik v *Očetovem grehu* (Slodnjak 1968: 255). (Podatek je toliko zanimivejši, ker je liberalec Kersnik v nasprotju z »radikalnim« Tavčarjem pripadal kompromisni struji t. i. elastikarjev.) V praksi se je navidezna zaskrbljenost liberalnih nacionalistov nad »silno nevarno« boljševiško miselnostjo vsekakor nagibala k *dejansko* silno nevarni razredni represiji. Tavčarjevi idejni dediči kot Vladimir Levstik in Engelbert Gangl so tako leta 1924 objokovali v Trbovljah padle fašistične orjunaše (Zdravec 1968: 17).

Do silovitih družbenih premikov, ki so sklenili prvo svetovno vojno, pa niso bile ravnodušne niti slogovne literarne transformacije. Ekspresionizem, ki se je sicer nazorsko členil na več vej, je bil očitno zaznamovan z idejo novega, bolj »človečanskega« človeka ne le v svoji socialistični različici, temveč tudi v katoliški. Pisici *Križa na gori* so pred socialno revolucijo svarili na (za današnje vatle) razmeroma presenetljiv način: menili so, da slovenski narod lahko doseže to, kar je v Sovjetski zvezi ustvarila oktobrska revolucija, z etično-religiozno prenovo (23). Pa tu niso bili osamljeni; celo

Stanko Majcen, poznejši antikomunist in med naslednjo vojno pomočnik prezidenta Leona Rupnika, se je leta 1920 pridušal:

Ne, dokler se snuje bodočnost in kuje novi red v tvornicah in kašmah, stoji umetnik pri delavcu. Njegov temperament, njegova naprej hiteča slutnost sta tam, kjer se pripravljata pogibelj kapitalizma in porod socialne družbe. Ko pa je ta cilj dosežen, se umetnik ne ustavi. (Zadravec 1968: 20)

Še toliko očitneje pa je nova politična situacija vplivala na inherentno politične zgodovinske avantgarde; za slovenski primer je značilno, da so bili vplivi nove sovjetske avantgarde znatno močnejši od npr. reakcionarnega italijanskega futurizma (med drugim zato, ker je v imperialistični igri velesil tretjina slovenskega ozemlja pripadla Italiji, ki se je v nekaj letih fašizirala), pred- in medvojni dadaizem pa so ti kraji tako zamudili. Tudi njegov nasledek, francoski nadrealizem, ki v marsičem dolguje oktobrskim dogodkom in njihovemu nadaljnjemu razvoju, v Sloveniji ni imel pravega odmeva (to pa ne velja za Srbijo s poznejšim partizanskim poveljnikom Kočo Popovičem in številnimi drugimi od zgodnjih trideset let politično angažiranimi nadrealisti). Tudi pojav novega kritičnega realizma, ki se je med slovenskimi pisci zlasti razmahnil v tridesetih letih, je sprožil povojni mednarodni kulturno-politični razvoj, in to še zdaleč ne zgolj v smislu nekakšnega dekreta, ki bi ga evropski umetniki ubogljivo povzeli. Težnje k realistični umetnosti so se med socialističnimi avantgardisti pojavljale že sredi 20. let, ko je Kosovel začel snovati roman *Kraševci*. Radikalizacija socialistov (skupaj z nekaj levimi liberalci) na eni strani ter pospešen, a neenoten katoliški angažma sta v liberalnem taboru kot reakcijo spodbodla larpurlartizem zgodnjega Josipa Vidmarja.

Če torej pogledamo na teh nekaj trajnejših političnih in literarnih transformacij, postane jasno, da so bile med seboj (pogosto tudi v smislu antagonizma) povezane. Kar je še pomembneje, izkaže se, da velikanske razširitve političnih in literarnih perspektiv ne gre pripisati neposredno veliki vojni, temveč prej dogodku, ki pomeni začetek njenega konca.

Kultura selektivnega spominjanja: današnja slepota za leto 1918 ...

In vendar je stoletnica imperialistične vojne, te svetovne klavnice, v Sloveniji in širše že štiri leta predmet številnih proslav, stoletnica oktobrske revolucije, ki je krvavo meščansko politiko ustavila, pa je bila celo v samorazumljenih levosredinskih medijih odpisana razmeroma plašno in vselej s (po nepotrebnem) pokroviteljskim vprašanjem: Kje se je vendar zalomilo?

To je seveda spin: naj spomnim, da je boljševik v letih 1917 in 1918 pomenil nič manj kot pripadnika *edine* državne formacije na svetu, ki je dejavno nasprotovala vojni. Vojni meščanskih velesil, ki je zahtevala dvajset milijonov (20.000.000) življenj.⁷ Oktobrska revolucija je bila nasprotno v prvi fazi izbojevana praktično brez strela – brutalnosti so se namreč začele šele z »ukrepanjem« sil kapitala, ki so v naslednjih letih neusmiljeno napadale mlado sovjetsko oblast. Tako je v državljanski vojni na strani bele garde v Rusijo vdrlo kar 14 vojsk meščanskih držav⁸ (Mandel 1985: 64), ki so se še malo prej vehementno iztrebljale med seboj.

⁷ Od tega samo v bitki pri Verdunu leta 1916 krepko čez milijon.

⁸ Med njimi so intervenirale ZDA pod predsednikom Woodrowom Wilsonom. Znani zagovornik »pravice do samoodločbe« je v svojem mandatu med drugim koloniziral Nikaragvo, Haiti in Dominikansko republiko ter napadel Mehiko (Lendman, Asongu 2007: 52), proslavil pa se je tudi z rasizmom do Afroameričanov (Stone, Kuznick 2012: 28).

Ali torej ne bi bilo veliko primerneje, če bi se s cinično distanco, značilno za našo presojo oktobrske revolucije, lotili kar prve svetovne vojne? Kako da se ob spominjanju nihče javno ne vpraša: Zakaj točno se je zgodila prva svetovna vojna in kako se ji izogniti v prihodnje? Kako da se nihče ne vpraša: Zakaj se je prva svetovna vojna sploh končala in kako nam zavest o tem lahko pomaga v današnjem času? Predvsem pa: Zakaj se vojne brutalnosti po sto letih še vedno dogajajo?

Brez teh vprašanj je vsako obeleževanje prve svetovne vojne popolnoma odveč, če ne celo škodljivo: slavljenje različnih generalov (in milijoni mrtvih izhajajo prav iz opusov teh generalov) v različnih državah krepi iluzije izpred stoletja, da so se posamezni narodi v tej vojni borili za »pravo stvar« ali vsaj zase (tj. za svoj narod), ki se ob nekoliko bolj kritičnem uvidu v zgodovino izkažejo za precej nevarne. Po drugi strani že sama zastavitev tretjega vprašanja, tj. zakaj se vojne brutalnosti še naprej dogajajo, odgovarja na prejšnji vprašanji in hkrati pojasnjuje, zakaj ne znamo pravilno soditi o oktobrski revoluciji. Namreč: živimo v času, v marsičem (in tudi v kulturnem pogledu) podobnem tistemu, ki je prvo svetovno vojno zanetil – in ne tistemu, ki je nastopil z njenim koncem leta 1918. Naš čas je skratka podoben času, ki je eskaliral v vojno brez precedensa in v katerega je oktobrska revolucija intervenirala kot antiteza. Po letu 1918 se v kapitalistični Evropi v smislu izkoriščanja ni spremenilo veliko – obstajala pa je že nazorska in politična alternativa, ki se je v naslednjih desetletjih odločilno zoperstavljala imperialnim apetitom kapitala. Izgon te politične alternative v zadnji četrtini 20. stoletja je prispeval k posurovelosti družbe, vse bolj izvotljeni javnosti in prevladi agresivnega hujskaštva, ki ga lahko opazujemo v svetovnem merilu. Zlasti za čas po restavraciji 1989–1991 tako lahko žal spet zapišem komaj spremenjene vrstice, s katerimi sem zgoraj opisal procese, ki so vodili k prvi svetovni vojni:

Še pred koncem 20. stoletja si je finančni kapital vnovič podvrgel državne oblasti; velesile pa so tako – kot tolikokrat prej – postale agenture velekapitala. Vlade, ki niso odgovorne svojim državljanom, temveč kapitalu (zlasti v pogojih, ko je edino merilo družbenega razvoja profit, tj. v kapitalističnih), pa nimajo pretiranih težav, ko je treba svoje državljane (na katere se sicer tako rade in po vsej verjetnosti dejansko brez slabih namenov sklicujejo) spraviti ob vse in jih v zadnji instanci (iz)vreči na bojišča.

... in Cankarjev uvid v leto 2018: pisatelj in razredni boj

Zato zvenijo zaskrbljene vrstice Ivana Cankarja iz govora Slovensko ljudstvo in slovenska kultura (1907) o usodi delavcev in kulture v kapitalizmu spet tako srhljivo aktualno, gotovo bolj aktualno kot pred nekaj desetletji.

Kultura je šla, kakor ne more biti drugače, v svojem razvoju vzporedno s političnim in socialnim razvojem. V političnem in državnem življenju se je uveljavila moč meščanstva, v socialnem življenju je zavladal kapitalizem neomejeno. In vsa kultura, kolikor se pojavlja v svojih zunanjih znamenjih, je postala meščanska in kapitalistična ali bolje rečeno, je stopila v službo meščanstva in kapitalizma. Velika masa ljudstva je bila s svojim delom producent kulture, ne pa njen konsument ... Kitajski kuliji kopljevo v Transwaalu diamante, nosijo pa jih dame v New Yorku; delavke v Belgiji izdelujejo dragocene in umetne čipke, nosijo pa jih demimondke v Parizu ... [...]

Kakor si je osvojila moderna kapitalistična družba ljudske roké in ljudsko delo, zato ker se je polastila produktivnih sredstev, tako in natanko tako si je usužnjila tudi umne delavce. Pisatelj, umetnik, znanstvenik je prav tak hlapec in suženj meščanske družbe, kakor tvorniški, železniški, rudniški delavec. Duševno blagostanje, duševna kultura se ne dá misliti brez materialnega blagostanja, brez materialne kulture. Kdor si je osvojil sredstva za proizvodnjo materialne kulture, tisti si je osvojil že tudi hkrati duševno kulturo ter si jo je najel za dekle in hišno ... Kakor služi naporno telesno delo milijonov in milijonov le neznatni manjšini v blagor in udobnost, tako služi duševno delo prav tisti neznatni manjšini v veselje in razvedrilo ... [...]

Kako so živetarili naši pesniki in umetniki od Prešerna pa do najnovejših časov, vam je znano. Beda pa je zmerom večja. Zakaj teh dandanašnji tako nepotrebnih kulturnih delavcev je zmerom več, odjemalcev pa ni, ker je podjetje bankrotno ... Časih sem že pisal o usodi in življenju umetnikov, ampak ljudje so mi komaj napol verjeli in so mislili, da pripovedujem romantične bajke. Toda niti besedica ni pretirana, niti besedica ni izmišljena – resnica sama je tako kruta in grda, da jo je težko opisati in da ni potreba zraven prav nobene fantazije.

Morda vam je znana zgodovina ljubljanske cukrarne. (Življenje tam, Kette in Murn.)⁹ (Cankar 1976: 173–174, 179)

Vojne grozote so Cankarja le še potrdile v njegovih stališčih, obenem pa njegovemu političnemu sporočilu dale novega zagona. Ta se ne pozna le v njegovih govorih delavcem leta 1918 (kjer se nekatere njegove misli o narodu in poti v socializem osupljivo pokrivajo z Leninovimi, na kar je opozoril že France Klopčič (1977: 127–128)),¹⁰ temveč tudi v polemiki, ki jo je Cankar pred stotimi leti z reformistom Antonom Kristanom vodil v socialističnem glasilu *Naprej* (in ki je Izidor Cankar med obema vojnama zaradi političnih razlogov ni hotel uvrstiti v njegove zbrane spise):

Nisem zatajil temelja stranke, razrednega boja. Nikakor nisem pozabil, da je delavstvo tista skala, na katero bomo gradili Slovenci svoj boljši dom. [...] Nihče mi ne more očitati, da sem žalil slovenski proletariat, ker sem mu bil prisodil najvišje in najčastnejše mesto v tem odločilnem boju za osvobodjenje naroda

⁹ Osupljivo podobno je leta 1926 v predavanju *Umetnost in proletarec* razmišljal Srečko Kosovel, kar jasno kaže, da so kljub vsem omenjenim spremembam leta 1918 kapitalistična razmerja izkoriščanja ostala popolnoma enaka – le da jim je zaradi sprememb leta 1917 kritiko sistematično izstavljalo znatno več avtorjev. Naj citiram Kosovela: »Kapitalisti, bogataši in buržoazija [...] ne podpirajo umetnosti iz kakšnih človeških idealnih nagibov, recimo, iz tega nagiba, da bi umetnik lahko njene podpore živel svobodno in ustvarjal umetnine resnici in svojemu prepričanju na ljubo. Njihov cilj je drugačen; kakor so se polastili proizvodjalnih sredstev materialne kulture, recimo, tvornic, bank, borz, veleposestev, tako si hočejo osvojiti kapitalisti tudi proizvodjalna sredstva duševne kulture, umetnike, znanstvenike, iznajditelje, pisatelje itd. To se pravi zaslužniti si hočejo ne samo ročne delavce, marveč tudi intelektualce. Umetnik in znanstvenik sta v sodobni družbi brezpravna, izpostavljena trpljenju, stradanju in umiranju. In ker je vsakemu resničnemu umetniku svobodno izpovedovanje svojih spoznanj najvišja dolžnost, zato je tudi vsak resnični umetnik postavljen pred alternativo: služiti ali resnici ali buržoaziji.« (Kosovel 1977: 21–22)

¹⁰ »Vsi narodi bodo prišli k socializmu, to je neizogibno, toda prišli ne bodo povsem enako, vsak bo vnašal svojevrstnost v to ali ono obliko demokracije, v to ali ono raznoterost diktature proletariata, v ta ali oni tempo socialističnih preobrazb raznih strani družbenega življenja.« (Vladimir Iljič Lenin, *Karikatura marksizma in imperialistični ekonomizem*, 1916, objavljeno 1924)

»To se pravi: temeljna načela socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov; toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si more začrtati le vsak narod zase, po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah.« (Ivan Cankar, *Očiščenje in pomlajenje*, 1918)

izpod tujih jarmov. Nič nisem prikrival, da je stvar jugoslovanske države za nas Slovence in posebno za slovenski proletariat *krušna* stvar, da se v tistem hipu, ko se otresemo političnega jerobstva tujcev, odrešimo tudi gospostva tujega kapitala. (Cankar 1976: 147–148)

Ni naključje, da ima svet, ki nekritično, nekrotično in politično imobilizirano obeležuje vojno, ki je človeštvo stala 20 milijonov življenj, zadrego s praznovanjem stoletnice oktobrske revolucije. Ta svet pač vse težje razume velikanski rez, ki ga je revolucija za več desetletij prinesla izkoriščanim posameznikom in ljudstvom sveta – naj spomnim, da se je v prav istih desetletjih močno revolucionirala tudi literatura, neredko v opoziciji, največkrat pa v sodelovanju z revolucionarnimi tokovi. Tako so tudi puhlice, s katerimi dandanes – desetletja po skoraj sočasnem zatonu političnih in literarnih revolucij – demonizirajo socializem,¹¹ precej primerljive tistim, s katerimi je oblast strašila v Cankarjevih časih in le nekoliko pozneje v nacifašističnih sistemih. Cankar je o teh puhlicah – in o težavah, s katerimi se celo intelektualec sooča pri premagovanju antisocialistične propagande – obširno pisal v svojem besedilu *Kako sem postal socialist* (1913), iz katerega navajam odlomka:

Povedal sem že, da se mi je tedaj komaj sanjalo o socialni demokraciji. Poznal sem jo iz pisanja meščanskih dnevnikov, torej prav nič drugače, kakor jo večina takoimenovane »intelligence« še dandanašnji pozna in sodi. Verjeti sem moral, da socialna demokracija na debelo in vsaki dan posebej izdaja »narod« – katerikoli »narod«, ali pa kar vse skupaj; da zapeljuje ubogega delavca v brezdomovinstvo in brezverstvo ter ga moralno kvari; da mu obeta paradiž na zemlji, o katerem sama vé, da je nedosegljiv; da se voditelji socialne demokracije pasejo in redé ob delavskih žuljih; in kolikor je vse še takih molitvic, ki jih molijo kakor vsakdanji očenaš [...].

Tako sem prav nakratko in le v poglavitnih črtah narisal pot, ki jo napravi »šolan« človek do socialne demokracije. Mislim namreč, da se tudi drugim ni godilo veliko drugače nego meni. Preplezati mu je treba trudoma devetkrat devet plotov, ki mu jih stavijo stare, priučene in posvečene fraze, dokler mu trpkost življenja, stud do »narodne«, »napredne« in »krščanske« politike ter naposled znanstveno spoznanje ne pokažejo tistih ciljev, ki so vredni njegovega razuma in njegovega srca. Tako politično prepričanje in tako svetovno naziranje, ki si ga je priboril človek sam, mu je nadvse dragoceno in mu ga ne more vzeti nobena sila na svetu. (Cankar 1976: 120–121)

Edino, kar je divjanje imperialističnih sil v spregi s kapitalom začasno zmotilo in razvoj svetovne politike usmerilo drugam, je bila torej prav oktobrska revolucija. Država, ki je v njej nastala in se je naši mediji ne spominjajo radi, je svet potegnila iz druge svetovne vojne, ki jo je prav tako zakuhalo tekmovanje v imperialistični igri velesil in velekapitala. Država, ki je v revoluciji nastala, je s svojim zgledom opogumila dekolonizacijo velikega dela tretjega sveta, v številnih primerih pa k njej tudi objektivno pripomogla; ne pozabimo: dekolonizacija se je začela po omenjenih stoletnicah in zagon izgubila skupaj z duhom oktobrske revolucije. Zaton te države v letih 1989–1991 hkrati odpira obdobje, ko je kapitalizem odložil vse tesnejšo masko pohlevnosti in humanosti ter se vrnil k enako odkriti brutalni eksploataciji, kot je svet zaznamovala do prve svetovne vojne, večji del

11 In vse preostale dejavnike, ki bi mogli od spodaj ogroziti stopnjevano nasilje kapitala – od migrantov do sindikalistov, od »lenega javnega sektorja« do »izrojenih« umetniških »parazitov«; od zadnje učiteljske stavke ekstremistični spletni komentatorji čisto resno prevprašujejo celo koristnost obveznega šolstva.

sveta pa vse do leta 1945. V trenutku, ko pišem tele vrstice, na svetu poteka 63 vojnih spopadov. Državne oblasti, ki bi imela moč ali, razen peščice izjem, vsaj željo, da bi se zoperstavila kapitalu in njegovi agresiji, ni.

Pisanje nas seveda iz takega sveta ne bo izvleklo, a brez ozaveščenih piscev, ki bodo izkoriščevalskemu in agresivnemu sistemu kot pred dobrimi stotimi leti Ivan Cankar in le malo pozneje številni drugi brezkompromisno nastavljali ogledalo, je rešitev še nepopisno dlje.

Viri in literatura

- CANKAR, Ivan, 1976: Politični članki in satire, Govori in predavanja. *Zbrano delo 25*. Ljubljana: DZS.
- HOBBSAWM, Eric, 2012: *Čas imperija: 1875–1914*. Prevedla Zdenka Erbežnik in Tomaž Jurca. Ljubljana: Sophia.
- KLOPČIČ, France, 1977: Iz kamna kruh. Janko Liška idr. (ur.): *V areni življenja: Ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja*. Ljubljana: Komunist. 122–128.
- KOSOVEL, Srečko, 1977: Članki, eseji, ocene, Pisma, Dnevniki. *Zbrano delo 3* (prva knjiga). Ljubljana: DZS.
- LENDMAN, Stephen, ASONGU, J. J., 2007: *The Iraq Quagmire: The Price of Imperial Arrogance*. Lawrenceville: Greenview Publishing.
- LOSURDO, Domenico, 2014: *Liberalism: A Counter-History*. London, New York: Verso.
- MANDEL, William, 1985: *Soviet But Not Russian: The »Other« Peoples of the Soviet Union*. Palo Alto: University of Alberta Press and Ramparts.
- PETRE, Fran, 1947: *Rod in mladost Ivana Cankarja*. Ljubljana: SKZ.
- PETRE, Fran, 1977: Cankarjev izziv družbi. Janko Liška idr. (ur.): *V areni življenja: Ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja*. Ljubljana: Komunist. 283–289.
- POGAČNIK, Jože, ZADRAVEC, France, 1973: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Maribor: Obzorja.
- STONE, Oliver, KUZNICK, Peter, 2012: *The Untold History of the United States*. New York: Gallery Books.
- SCHWARTZ, Teodor, 1936: Razpust Vzajemnosti. *Slovenija* 5/18–19. 2.
- ZADRAVEC, France, 1968: *Oktobrska revolucija in slovenska literatura*. Murska Sobota: Pomurska založba.